Пізніше ми жили в селі Гулівці, а батькова мати — в селі Овечачому, сусіднього Турбівського району, за тридцять кілометрів од нас. Але майже всю війну ми пересиділи в Овечачому, ховаючись то в старій глиняній хаті, то в землянці, виритій у вишняку. Назавжди запам'яталося, як туманної ночі тікали через страшні поля у Самгородок, як жінки несли дітей на спині, вели за руку, як у досвітніх сутінках поступово проступали людські постаті й зморені, виснажені — наче й не людські — обличчя з хворобливими тінями попід очима. В Самгородку ні в баби, ні в матері знайомих не було, ніхто не приймав до себе двох біженок та трійко їхніх дітей. Нарешті змилостивилась якась молодиця. Половину її хати займав ткацький верстат, під стелю, а половину — зайшлі люди, які позалазили навіть під стіл та під лави. Цілий день у небі гули літаки, лунали постріли гармат, і коли мертвий зойк падаючої бомби ґвалтував слух, то мати й баба хапали нас, пригинали до долівки й закривали своїми тілами. Я кричав і виривався, просився надвір,— здавалося, що надворі, де я зможу побачити й літак, і летючу бомбу, не гнітитиме оцей сліпий страх. Мати, борюкаючись зі мною, виламувала назад руки й таки втримувала... Коли, нарешті, на другий чи на третій день стрілянина вщухла і всі висипали з хати,— мене вразило те, наче ми опинилися в іншому світі, наче я ніколи не бачив по-весняному почорнілого снігу і дерев із здивовано-розчепіреним гіллям, наче я ніколи не дихав терпкуватим духом ожеледі. Через городи йшло два червоноармійці з автоматами напереваги, вони здавалися такими казково-несправжніми, що не вірилося очам, не вірилося доти, аж поки один з червоноармійців, довгоротий, з приплюснутим носом, підняв догори руку й помахав нам. Отаким він і зараз постає переді мною — розпашілий, з тремтячими в широкій усмішці губами, з задерикуватими іскрами в зорі, махає привітною рукою... А потім ми поверталися назад в Овечаче, всі переживали, чи не погоріли житла і, зійшовши на горбки, летіли очима вперед, чи не видно вже села,— а навколо лежали ті ж самі поля, тільки вже визволені, а тому легкі й не страшні...

Пізніше ми перебралися в село Гулівці, де батьки знайшли для себе нову роботу, а баба приходила до нас у гості. Добивалася вона двічі на рік — раннього літа, коли поспівали вишні, і взимку, коли можна було принести яблук. Вишні вона мала з свого садка, а за яблуками заходила по дорозі в Нову Греблю, до материної сестри Меланки, і дуже часто скаржилась, що Меланка не передала для нас не тільки яблук, але й меду, хоч у цьому році бджоли добрий взяток мали, про це сам Мина говорив. Баба вгощала нас своїми гостинцями, а потім просила, щоб їй сказали якусь роботу, бо ж не може вона сидіти склавши руки. Мати відповідала, що, мовляв, відпочиньте, а то захляли з дороги, яка там робота може бути,— і баба гнівалась на це, але не подавала виду.

Погостювавши тиждень-другий, починала скучати за домівкою, за селом, за сусідами. Вже не розказувала нічого про нечистий дух та водяників, а тільки зітхала й раз у раз дивилась у вікно. Мати клала в її кошик буханець хліба, крупи, пшона, шматок сала, а баба від усього відмовлялась, викладаючи. Тепер уже гнівалась мати.

— Беріть, бо хто ж вам дасть!

— Не треба мені, обійдусь...

— Завжди вам нічого не треба!..

Та коли починав сердитись батько, то баба скорялася, перев'язувала свій кошик хусткою і йшла. Ми проводжали її за хату. Підростаючи, проводжали бабу все далі — до крамниці, потім до школи, потім аж за село. Ставали й дивились, як вона йде. Баба часто зупинялась і оглядалась назад...

Влітку баба забирала кого-небудь із нас в Овечаче. Тепер уже з Калинівки до Нової Греблі є вузькоколійка, ходить поїзд, а тоді залізниця була зруйнована й доводилося всі тридцять кілометрів добиратися пішки. З дому виходили вдосвіта, щоб до вечора

доставитись. Поминали своє село, поле, опинялись у сусідньому, яке понад шосе, понад ставом, а потім знову понад шосе тягнулось неймовірно довго. За ним слалося також неймовірно довге поле, далі полустанок під лісом, знову поле, знову село, за яким починалося безмежне, з хвилями блакиті понад обрієм, найдовше поле, по якому мені тільки випадало ходити. Ще були села й ще слалися поля, і Овечаче приходило до нас надвечір,— воно немов лежало там, де сонце завжди вкладається спати, а всі інші села, дороги й поля — там, де воно цілоденно стоїть над ними у високості.

Та я не про це. Я про те, кого ми бачили в дорозі.

На полустанку ми пили воду в однієї жінки, яку баба називала Марією. Завжди випадало так, що ми заставали її на обійсті, немов вона ждала нас. Марія була висока й кістлява, але якась дуже приязна й лагідна. Вона сама витягала з криниці воду, цікавилась бабиним здоров'ям, а баба — її. Розказавши, як гостювалося, баба обережно запитувала:

— А як там ваша дочка? Спить іще?

Жінка смутніла, немов радість з її лиця спливала за хмарину:

— Та все ще спить, господи сохрани...

Баба деякий час мовчала, обмірковуючи, мабуть, почуте.

— І вдень і вночі? — питала.

— Авжеж. Ледь-ледь тепленька, очі заплющені, вуст не розтуляє. І хоч би ворухнулась, то ні.

— А лікарі ж що?

— Лікарі? Нічого не кажуть... Що вона не вмерла, що живе й коли-небудь проснеться.

— А щоб розбудити?

— Кажуть, що не можна.

Вони ще довго розмовляли про дочку, яка спить вдень і вночі, ніколи не просинаючись. А коли ми рушили, то баба розповіла мені про цю дівчинку. Коли з полустанка виганяли німців, то біля хати впала бомба. Дівчинка перелякалася вибуху й знепритомніла. Марія почала її відливати, думала, що дочка очутиться, проте вона не розплющила очей ні через годину, ні через дві, ні на другий, ні на третій день. Всі признали, що вона живе, тільки впала в такий глибокий та безперервний сон, що й невідомо, коли прокинеться.

А чи їсть вона? Чи росте? Чи чує? Чи сняться їй сни? Чи відчуває, коли надворі весна, а коли зима? Набирається розуму, чи все ще при тому, що мала? І тоді, коли пробудиться, залишиться такою ж дівчинкою, як до вибуху, чи раптово постаріє?

На всі ці запитання баба відповісти не могла.

В селі Курава, яке сховалось у вербових хащах, ми заходили до похнюпленої, на троє вікон, хатини. Стояла вона на краю вигону, що горбився в руїнах розбитої церкви, і жили в ній два хлопці. Один був роками такий, як я, а його брат — весен на п'ять старший. Хлопці самі копали город, садили картоплю, шарували, підгортали, а восени й викопували. Носили воду, в печі палили, готуючи собі їжу, доглядали кількоро курей — на господарстві не було більше нічого. Відступаючи, німці спалили їхніх батьків у сільраді, а родичів брати не мали. Їм помагали, хто чим міг, і наша баба — також.

Вона по-хазяйськи заходила до хати, розпитувала, як вони живуть, чи мають що їсти, чи є в що зодягнутись. Витягала з кошика частину тих харчів, якими її наділила наша мати, вгощала, а сама заходжувалась біля печі з обідом. Менший хлопець поглядав на бабу з вдячністю, його очі світились родинними почуттями, а його брат супився й сказав:

— Та не треба варити, ми якось самі справимось.

Був він упевнений, якийсь дикуватий, мов терен.

— Це ви гарячого і в роті не маєте,— бідкалась баба.

— Чом там не маємо,— сердито заперечував дикуватий хлопчина-терен, невдоволений чужою опікою.

— Де ж ви берете? Піч холодна, а попелу, видно, давно вже ніхто не вигрібав.

— Чом там не вигрібав,— бурчав той.

— То розкажіть, як живете? Чи постарались якийсь одяг на зиму? От я вам принесу, в мене є щось стареньке... Це ж літом босі-босі, а зимою попростуджуєтесь, хто вас догляне?

— Та вже не простудимось,— ніяк не хотів поступатися старший брат, відстоюючи свою незалежність та гордість.

Хату цих хлопців баба не пропускала ніколи. Вона називала їх "мої сироти", або "мої онуки", або ж "оті двоє, що самі мучаться". Вона й справді знаходила для них якісь старі піджаки, поношені шапки, випрохувала в людей більш-менш путяще взуття. Одного разу ми чекали її в суботу, а вона добилася в неділю — мастила й білила братам хату.

Виходячи за Кураву, баба ставала мовчазною. Потім починала півголосом співати. Її спів, слабкий і тихий, тремтів жалібно, іноді вітер зривав його з бабиних вуст — і голос її гаснув, як язичок свічки, а згодом, коли вітер примовкав, то знову випростувався й горів. У дорозі ми не раз сідали відпочивати, не раз ще пили воду в добрих людей, баба не раз зустрічалася й розмовляла з своїми знайомими, яких надбала, часто навідуючись до нас у гості. Заходили ми й до тітки Меланки в Новій Греблі, вона вгощала нас яблуками й грушками, а дядько Мина — медом, і в їхній темній, з низькою стелею, хаті подзвонювали бджоли. У дядька Мини була дуже гарна, кругла голова, борода в нього кучерявилась так, як у біблейського пророка, і він безугавно говорив про все, а здебільшого про свій садок і про бджіл.

В Овечачому, щойно з дороги, я йшов у надвечірній вишняк і рвав ягоди — ще теплі після денної спеки, терпкуваті, з сонячно-сивою плівкою на шкірці. А на другий день чи на третій баба вела на поминки — на дев'ятини, сороковини чи роковини, де всі люди були урочисто-замислені, з поглядом, повернутим у власну душу,— такі несхожі на себе в повсякденних клопотах. Водила баба й до всіх своїх родичів, і до сусідів — нас вгощали й розпитували про всяку всячину.

Якось непомітно спливав місяць-другий, приїжджав батько на велосипеді й забирав додому. Баба просила зостатися ще хоч деньок, і коли залишалися на цей деньок, то потім вона просила ще на один... В Кураві не зупинялися, вітром проскакуючи мимо хати двох братів, найдовше поле здавалося коротким, а полустанок проносився повз нас так швидко, що Маріїну хату й помітити було важко. Воду пити майже не зупинялись, і в Гулівці приїжджали вранці — так само як вибралися з Овечачого. Дорога назад була простіша, нецікава,— зовсім не така, як з бабою.

Дома уважно слухали про дівчинку, яка завжди спить, та про двох братів, що живуть удвох так, ніби вони дорослі. Ніхто не міг ні зрозуміти, ні пояснити той глибокий сон. Мати говорила, що в казці про Івана-королевича одна красуня також спить у кришталевій домовині чарівним

сном. Важко було прирівняти казку до життя. Проте вночі мені не раз снилося, як ті два брати через дрімучі ліси та швидкі ріки, які раптом появлялися між Куравою та залізничним полустанком, добираються до сонної Маріїної дівчинки, борються з напастями, які стають на їхньому шляху і, нарешті, покропивши її тіло цілющою водою, оживляють. Маріїна дочка просиналась, терла очі і, усміхаючись, казала так, як казала царівна в казці: "Як довго я спала!" Забув, що відповідали їй куравські брати, але вони, здається, забирали її з собою, вона починала жити в їхній хаті, варила їм їсти в печі, мастила долівку й стіни,— ну геть-чисто так, як це робила наша баба.

Вона знову приходила до нас раннього літа. Приносила полуниць, яблук папіровок. За час, протягом якого ми її не бачили, баба ще більше старіла, очі її все частіше дивилися на нас із таким виразом, ніби вони були в іншому вже світі, а ми — в цьому. Ті очі журливо раділи — і їхня радість пробуджувала в наших істотах смуток. В перші хвилини зустрічі здавалось, що вона бачить нас вперше, а коли прощалась, то ставала така, немов бачила востаннє.

Одного разу ми довідались від неї, що братів забрали до ремісничого училища. Бо коли вона, як завжди, зайшла до них, то на дверях висів замок, а вікна хрест-навхрест були забиті дошками. Баба злякалась, подумавши, що з дітьми, може, скоїлося щось, побігла до сусідів. А ті сказали, що обох братів забрали в ремісниче училище, де вони вчитимуться, де їх зодягатимуть і годуватимуть. Баба допитувалась, чи не просили вони що-небудь передати їй, але сусіди про це не знали.

— То й краще,— говорила баба,— що їх забрали. Будуть у гурті, ремесло якесь матимуть. Вже не пропадуть, виб'ються.

Воїна таки й справді раділа, що брати оприділилися в житті, проте в її голосі просвічувався й жаль: що не буде тепер до кого завітати, принести гостинця, підмести в хаті чи випалити в печі й приготувати обід.

— А як там сонна дівчинка? — розпитували.

— Лікарі за нею наглядають, у місті.

— А вона росте чи ні?

— А чого ж, росте. Вві сні ж люди ростуть.

Померла наша баба несподівано — та, мабуть, усі вмирають несподівано. Ховали її в Овечачому, коли стояла літня спека і листя в'януло на деревах. До цвинтаря везли домовину на возі. Незмащені колеса повискували так, ніби по-своєму розповідали курній дорозі про цю подію. Батько йшов чорний, і його очі також були зів'ялі, мов листя на деревах. Коли домовину опускали в яму, він упав непритомний. Я щодуху побіг до будки трактористів, що виднілася неподалік. Одчинив двері — два дядьки за столиком грали в шашки. Я схопив чашку з водою й гайнув назад. Не встиг добігти й до цвинтаря, як на дні зосталося кілька краплин, і я, проклинаючи весь білий світ, побіг назад, схопив відро і, нічого не пояснюючи трактористам, знову побіг.

На другий день, увечері, повертався додому. Колеса велосипеда крутилися, мабуть, самі, бо я не відчував ні своїх ніг, ні решти тіла. В голові стояла така ж спека, як і в полі. Весь час думалося тільки про смерть і більше ні про що.

На полустанку я мимоволі став напитись води біля Маріїної хати. Дівчина, яку я бачив ніби крізь туман, винесла мені повен кухоль. Я пив з такою спрагою, що в очах несподівано потьмарилось, і я навіть захитався. Дівчина подивилась на мене вражено й зробила рух рукою, ніби намагалась підтримати. Коли з очей зникли темні кола, я сів на велосипед і поїхав.

Виснажений, з порожньою душею, я проспав ту ніч так швидко, немов за одну хвилину. І перше, про що я подумав уранці, була та

дівчина, яка винесла кухоль води. Вона виникла переді мною так яскраво, що я нітрохи й не сумнівався, що це була Маріїна дочка, яка так довго проспала не прокидаючись. Тоненька й висока, схожа на свою матір наївно-страдницьким виразом обличчя, з крихкою шиєю у вузькому вирізі плаття,— такою вона мені пригадалась, і я боляче вдарив себе долонею по чолу, шкодуючи, що не звернув на неї жодної уваги, що не розглянув добре, не заговорив. Я дуже шкодував, що бабі таки не пощастило побачити Маріїну дочку такою, як усі. Хату її в Овечачому продали, і я також не бачив більше тієї дівчини, бо не вела мене через полустанок дорога ні пішки, ні на велосипеді. Та коли проїжджав через знайомий полустанок у поїзді, то припадав до вікна, вишукуючи очима те, що, мабуть, неможливо знайти.

Нехай же ця розповідь буде моєю останньою дорогою до баби...